

ЛЕКЦІЯ 2 – 3. ІСТОРІЯ РИТОРИКИ

МЕТА: *схарактеризувати основні етапи становлення й розвитку риторики, окреслити найбільш визначні риси, притаманні кожному з них, з'ясувати найвищі риторичні досягнення.*

ПЛАН

1. Виникнення й розвиток риторики в Давній Греції.
2. Ораторське мистецтво в Середні віки.
3. Особливості розвитку риторики в епоху Відродження.
4. Ораторське мистецтво в Європі Нового часу:
5. Розвиток ораторського мистецтва в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С.Д. Риторика / С.Д. Абрамович, М.Ю Чікарькова. – Львів: Світ, 2001.
2. Вандишев В.М. Риторика. Екскурс в історію вчень і понять / В.М. Вандишев. – К.: Кондор, 2003.
3. Мацько Л.І. Риторика: навч. посіб. / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К.: Вища школа, 2006.
4. Сагач Г.М. Золотослів: навч. посіб. / Г.М. Сагач. – К.: Райдуга, 1993.
5. Сопер П. Основы искусства речи / П. Сопер. – М.: Прогресс-Академия, 1992.
6. Томан І. Мистецтво говорити / І. Томан. – К.: Політвидав України, 1996.
7. Чибісова Н.Г. Риторика / Н.Г. Чибісова, О.І. Тарасова. – К.: Центр навчальної літератури, 2003.

1. Виникнення й розвиток риторики в Давній Греції.

Ораторське мистецтво було відоме в Давньому Єгипті, Асирії, Вавилоні, Індії. Зародження риторики як науки відбулося в античні часи. Її батьківщиною вважається Стародавня Греція, бо саме тут склалися передумови активного розквіту риторики:

- демократизм державного устрою;
- розвиток літератури, мистецтва, науки;
- культ живого слова;
- поширення змагальності як фундаментального принципу грецької культури.

Винахід риторики приписують **Емпедоклу**, якого вважають батьком красномовства.

У середині V ст. у Греції виникла **софістика** – уміння хитромудро сперечатися. Оскільки софісти розуміли риторику як мистецтво дискутувати, то головною для них була переконливість виступу, а не його істинність. Вони вважали, що можна використовувати будь-які засоби для досягнення мети, допускали непомірне вихваляння одних і лайку інших, активно використовували твердження, які містять непомітну логічну помилку, спекулювали на хисткості явищ та непевності людської думки, підтасовували висновки.

Особливо поширеним у Давній Греції було судове красномовство. Оскільки судові справи були дуже поширені, почали з'являтися **логографи**, які писали промови для клієнтів суду, тобто **апології** – промови на захист себе.

Першими почали навчати красномовству вчителі-софісти. Найвідомішими серед них були **Горгій, Лісій, Коракас, Ісократ**. Вони сприяли розвиткові теорії й практики риторики, заклали основи еристики (мистецтва полеміки) та діалектики (мистецтва доведення).

Видатний філософ і оратор **Сократ** (V – IV ст. до н. е.), різко засуджував софістів, бо був переконаний, що головне в мистецтві

красномовства – абсолютна істина, яка є божественною. Він практикував метод евристичної бесіди – нічого не заперечував у словах співбесідника, лише просив пояснити незрозумілі місця його тверджень. Поступово він так засуджував співбесідника, що заводив його в глухий кут.

Сократ був великим мислителем, який вперше ввів поняття особистого сумління й прославився висловом «Я знаю, що я нічого не знаю». Його учень **Платон** у діалогах «**Горгій**», «**Федр**», «**Софіст**» виклав свої думки й постулати вчителя щодо визначення предмета виступу, побудови промови, особистості оратора, техніки й способу висловлювання. Він був засновником так званого сократичного методу полеміки – коли в діалозі стикаються протилежні думки, погляди.

Платон заснував учення про світ ідей як основу буття. Остаточно розвінчав софістику. Виділяв два види здібностей, властивих ораторові:

- 1) здатність звести все до єдиної ідеї;
- 2) здатність проаналізувати, розкласти явище на його складові частини, мов живу істоту, що має голову, ноги та ін. (аналіз і синтез).

Справжнім реформатором став **Аристотель** (IV ст. до н.е.), який написав твір «Риторика» – перше наукове видання всіх попередніх висновків і спостережень. За Аристотилем риторика – це «здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмета». У цій праці знайшли своє обґрунтування:

- загальні принципи риторики (ритор має твердо знати, хвалить чи ганить він якісь речі);
- особистість оратора, специфіка його аудиторії (молодь, літні люди тощо);
- техніка, спосіб висловлювання думки ритора (пафос промовця, гумор);
- правдоподібність як основна умова викладу подій.

Аристотель не лише узагальнив теоретичні положення своїх попередників, але й розвинув їх у ряді робіт: «**Аналітики**», «**Категорії**»,

«**Поетика**». Саме він створив учення про основні категорії риторики: етос – доцільність виступу, його відповідність моральним очікуванням слухачів, які можуть сприйняти чи не сприйняти зміст промови (повага до слухачів); пафос – замисел автора виступу, що розкривається перед аудиторією (позиція мовця); логос – мовні засоби, а також логіка (переконування).

Концепція Аристотеля надала завершеності античній риторичі. Саме її дотримувалися видатні старогрецькі ритори, перш за все – **Демосфен**, постать якого можна взяти за приклад того, як досягти вершин ораторського мистецтва, долаючи перешкоди.

Значний внесок у розвиток теорії та практики ораторського мистецтва зробили видатні діячі Стародавнього Риму – **Гай Гракх, Гай Юлій Цезар, Цицерон, Квінтіліан** та ін. Так, **Цицерон** у своїх діалогах описував ідеального оратора («**Про оратора**»), викладав історію красномовства («**Брут**»), розглядав проблеми стилю («**Оратор**»), основним завданням красномовства він вважав «довести, насолодити, схвилювати (вплинути)». **Марк Фабій Квінтіліан** написав 12 книг «**Риторських настанов**», які представляли собою найбільш повний теоретичний і практичний аналіз красномовства. У них велика увага приділялася вмінню оратора прикрашати мову, бо переконливість і краса – дві основні ознаки виступу хорошого промовця.

У кінці античності риторика перетворюється в нормативну дисципліну. Вона вивчала:

1. Джерела красномовства: природа (тобто природжені дані), навчання, вправи.
2. Види красномовства (учительське, суфійське і т.ін.);
3. Завдання оратора й, відповідно, елементи мовлення:
 - а) інвенція – пошук, відбір, систематизація матеріалу;
 - б) диспозиція – розташування фактів, матеріалу;
 - в) елокуція – словесне втілення виступу, відбір слів, тропів, фігур;
 - г) меморія – вчення про ораторську професійну пам'ять;

д) акція – виголошення: робота над інтонацією, мімікою, жестами тощо.

Ця структура практично в незмінному вигляді збереглася і в сучасній класичній риторичі.

2. Ораторське мистецтво в Середні віки

У середні віки ораторське мистецтво розвивалося переважно в руслі церковної проповіді, оскільки церква була основним осередком культури. Світське красномовство – академічне, судове, побутове – знаходилося під церковним впливом.

Новий тип риторичі кристалізується в II ст., коли християни почали ширше знайомитися з античною спадщиною, використовуючи її філософсько-літературні методи. Тоді ж загострилася боротьба з єреями («особливими вченнями»), що зумовило розвиток полеміки. Пізніше становлення християнської догматики на Вселенських Соборах також проходило у жвавих дискусіях. Особливу роль у цьому відіграло старовинне візантійське місто Александрія, де виникли Музей та Бібліотека, навколо яких була створена Академія наук. Тут вперше було перекладено грецькою Старий Завіт, виник метод екзегетичного прочитання його тексту (екзегетика – врахування прихованого значення тексту, підтексту, символіки, алегорії тощо; засновником її був **Філон Александрійський**). Саме в Александрії виникла школа християнської теології. Вважають, що заснував її апостол Марко.

Власне, риторика в християнському середньовіччі набуває рис *гомілетички*, зосереджуючись переважно у сфері релігійного красномовства, адже в середні віки релігія була основним осередком та джерелом культури. Все розмаїття почуттів античної людини стали розцінювати як «марноту», суєту. Середньовічний ритор промовляв лише на теми, пов'язані зі спасінням душі.

Гомілетика – християнська риторика, зосереджена на

тлумаченні Біблії через проповідь чи повчальну бесіду.

Слово *гомілія* означає «промова перед народом, бесіда з кількома людьми». У античному суспільстві гомілетикою називали вміння вести тактовну, приємну бесіду.

У часи формування засад церковної культури термін «гомілія» стали використовувати для означення бесід пресвітерів, які, ще не маючи відповідної освіти, пояснювали Біблію мовою простою та щирою. Така проповідь протистояла античній ораторській практиці.

Найдавнішою християнською настановою, що збереглася до наших днів, є послання римського єпископа **Климента** до коринтян, у якому він порівнює «людей безчесних», що спричиняють розколи в Коринтській Церкві, з біблійним Каїном.

З часом увійшов у вжиток термін *гомілет* – майстер гомілетики. Християнські гомілети керувалися біблійними настановами, надаючи перевагу змістові повчання перед майстерністю проповідника.

Помітну роль у розвитку середньовічної європейської риторики відіграв **Тертулліан** (II—III ст.), який починав як античний ритор. Йому належить крилатий вислів: «Душа людська – християнка». Цей видатний богослов першим виступив проти диктату логіки й обстоював права ірраціонально-«серцевого» начала.

Надалі риторичне мистецтво європейського середньовіччя розвивалося в річищі **п а т р и с т и к и** (лат. pater – отець).

П а т р и с т и к а – твори Отців Церкви, які в середньовіччі вважали найважливішим після Святого Письма джерелом істин християнської віри.

Видатними представниками ранньої патристики, чиї твори мали значний вплив на християнську риторику, були **Августин Аврелій** та **Єронім** (IV – V ст.).

Погляди **Августина** на предмет риторики можна звести до п'яти основних положень.

1. Існує **загальна риторика**, в тому сенсі, як її розуміла античність.

Вона є корисною, але не обов'язковою. **Християнинові достатньо знати Святе Письмо й церковну літературу**, а проповідників – коментувати Писання в догматичному та моральному аспектах.

2. Проповідник і ритор мають бути **мудрими** (*sapientia*). Це важливіше від хисту красномовства. А зміст важливіший від форми.

3. Проте й апостол Павло, і старозавітні пророки, і один з Отців Церкви святий Амвросій Медіоланський мали гарний склад мови. Отже, **говорити красиво – бажано, але не обов'язково**.

4. Необхідно дотримуватися певного **стилю мови**, яких з античності відомо **три (високий, середній та низький)**.

5. У гомілетів спостерігається натхнення Святого Духа, яке осявало проповідників у апостольські віки, та допомога Благодаті Божої, що виявилася пізніше. **Тобто** замість святих у церквах стали проповідувати переважно звичайні люди.

Августин був першим справжнім професійним гомілетом, а його твір «Про християнську доктрину» вважають класикою гомілетики.

Єронім, перекладач Біблії латиною (Вульгата), який все своє майно витратив на вивчення гебрійської (давньоєврейської) мови, добре знав античну літературу (вчився у відомого граматака Елія Доната), перекладав біблійні студії Орігена. Єронім був автором першої християнської історії літератури латиною. У цьому творі згадано більше сотні християнських письменників, а також нехристиян – Філона Александрійського, Йосифа Флавія, Сенеку як «предтеч і свідків» християнства. Написав продовження «Церковної історії» Євсенія Кесарійського. Творчість Єроніма є об'єднуючим чинником між біблійною спадщиною, греко-християнською письменницькою традицією та римською літературною вченістю.

Як ритор, Єронім виріс на античному ґрунті. В одному з листів він розповідає, що, зрікшись рідних і близьких, усіляких розкошів, не в силі був відмовитися від бібліотеки античних авторів, тому Узяв її у своє пустельне самотництво.

Отже, на початку середньовічної доби, чітко розрізняли:

1) гомілетичну євангельську та апостольську (вона, за Августином, надихалася безпосередньо Святим Духом)

2) гомілетичну пізніших пресвітерів (творилася лише «за допомогою благодаті»).

Тогочасна церква ставилася до риторів насторожено: наприклад, до хрещення їх допускали лише після формального зречення своєї професії. З середини III ст. церква припинила практику, згідно з якою проповідувати дозволяли не лише пресвітерам-священникам, а й вченим мирянам. Відтоді могли проповідувати лише духовні особи.

Але в часи апостольські серед перших проповідників християнства не всі були священниками. Наприклад, Петро й Андрій, покликані Христом, були рибалками.

Отоді й постало питання: *чи можуть проповідувати несвященники?* З цього приводу св. Єронім писав: «Рільники, мулярі, столярі, різьбярі... всі вони не можуть стати майстрами без якогось учителя. А тільки розуміння Святого Письма всі собі приписують. Старенька бабця язиката, здитинілий старушок, балакуни – всі беруться зухвало до Святого Письма: роздирають його, пояснюють його, навчають інших про нього, хоч самі нічому не вчились».

Формування предмета гомілетики завершив **Григорій Двоєслов**. У його «**Пастирському правилі**» сформовано поняття «казуїстика» (від лат. casus – випадок, ситуація) – *зміст та форму проповіді слід змінювати відповідно до статусу аудиторії*. Бо не одними й тими ж словами звертаються до старих людей і до дітей, до воїнів та ченців тощо. Потрібно враховувати характер, здібності, суспільний стан людини або групи людей. Він вимагав від проповідника як *святості життя*, так і *спеціальної освіти*.

Риторична думка на Заході на певний час завмирає, що було зумовлено занепадом Римської імперії, яка вела виснажливі війни з північними варварами. А всі набутки античної та ранньохристиянської

риторики, як і патристики, знайшли своє втілення у візантійській теорії риторики.

Візантійське красномовство базується на новому змісті – християнстві, нових принципах літературної форми. Біблія подає нові духовні ідеали й впливає на формування нового літературного стилю.

Візантійська риторика не була збірником нав'язливих рекомендацій, котрі не залишали простору для творчого слова. Навпаки, автори риторичних посібників постійно підкреслювали, що саме існування риторики покликане висловити недоступне для розуму божественне начало, перед яким німіє людська мова.

Основоположником візантійської риторичної теорії вважають **Гермогена Тарсійського** (II – III ст.). Йому приписували фундаментальний твір з п'яти частин – «**Мистецтво риторики**», дуже популярний у Візантії аж до часів її занепаду.

Візантійські Отці Церкви добре знали античну літературу, риторику, філософію. Але вони обрали проповідь Слова Божого, хоча суто літературну культуру античності, досвід риторів також не відкидали.

Серед численних діячів церкви та полемістів тієї пори одним з найвидатніших вважають **Афанасія Александрійського** (III – IV ст.), автора догматичних, історико-полемічних, екзегетичних та аскетичних творів, які мали великий вплив на пізніших проповідників Сходу і Заходу.

Не менш відомим був **Кирило Єрусалимський** (IV ст.) – автор «**Катехістичних бесід**», що являли собою коментар до Біблії. У них Святе Письмо розглядається як джерело вчення, пояснюються церковні Таїнства (Хрещення, Причастя й Миропомазання). Суть цих таїнств – заперечення сатани та єднання з Христом.

На особливий рівень підняв східну патристику Каппадокійський гурток, який об'єднав трьох друзів (почасті родичів) – Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Ніського (IV ст.).

Василь Великий, син видатного ритора, з дитинства готувався бути

ритором-софістом, поки не став християнином. Він вчився в Афінах, замолоду був аскетом-пустельником, мандрував по країнах Сходу. Виявив він і талант літератора, а свою літературну працю цілком підпорядкував пропаганді християнства.

Найпопулярніший його твір **«Шестоднев»** – коментар до біблійної оповіді про творення світу, в якому тодішня вченість поєднується з живою манерою викладу. Окрім **«Шестоднева»** Василь Великий написав 15 **«Бесід»** та Псалми. За його твердженням, проповідь, щоб досягти своєї мети, повинна бути доступною.

Григорій Богослов (Назіанзін) навчався в кращих школах Александрії та Афін, був єпископом Константинопольським. Доживав віку у своєму маєтку поблизу рідного Назіанзіна в аскетичному самоспогляданні.

Григорія цікавили передусім питання сенсу людського життя. У старості він писав вірші (здебільшого – це лірика самотньої душі), філософські елегії та дидактичні поеми. Був видатним, хоча й дещо манірним, ритором та полемістом.

Відомо 45 **«Слів»** Григорія, з яких особливо важливі п'ять, спрямованих проти ересей. Збереглося більше 200 листів, що, поряд з богословськими питаннями, торкаються приватного життя Григорія. Вони започатковують у літературі автобіографічний жанр.

Григорій Ніський, брат Василя Великого, в молоді роки заявив про себе як ритор, світська людина, згодом під впливом брата почав вести аскетичне життя, став єпископом Ніси.

Григорій Ніський був схильним до філософських роздумів, здобувши завдяки цьому славу хитромудрого алегориста.

Важливим є трактат **«Проти вчення про долю»** – полеміка з язичницьким уявленням про фатум (доля – сила, що начебто визначає життєвий шлях людини).

Останнім видатним представником патристики IV ст. у Візантії був

Іван Золотовустий. Він був неперевершеним проповідником і літератором тієї пори. В екзегетичних творах витлумачив майже всю Біблію. Його псалми й молитви відзначаються прозорістю думки, досконалим стилем. У листах (відомо 240) він уважний і щирий, у полемічних ситуаціях – патетично суворий. До наших днів дійшло більше двох тисяч списків його творів. Його промова властива глибока зажуреність у повсякденні проблеми – одночасно він умів трактувати їх з найбільшої духовної висоти.

Він писав дуже багато, філігранно відгранюючи свої слова. Він був ідеалом провідника для всього регіону візантійської культури, у тому числі й для України.

Серед великих східних патристів дослідники риторики називають **Івана Дамаскіна**, патріарха **Фотія**, **Михаїла Хоніата**, **Діонісія Галікарнаського** та інших.

Отже, проповідь є провідною у візантійській риторичній системі. Її жанрова система складалася з трьох типів, визначених за правилами гомілетики:

1. Проповідь як *екзегетика* – тлумачення прихованого, містичного змісту Святого Письма, розрахованого на інтелектуалів.
2. Проповідь як *напучення* – настанова для простого люду.
3. Проповідь *богословська* – трактування питань віри й застерігання від єретизму.

Візантійські мислителі виробили концепцію світу, сповнену оптимізму та надії, висунули ідеал людини, яка повертає собі первозданну гармонію, знаходить шлях до втраченого раю. У духовному житті епохи відбувався синтез біблійної та антично-філософської традицій, окреслювалися контури нового бачення світу, вироблялися нові духовно-естетичні цінності.

Проповідь середньовічного Заходу також була не лише однією з найбільш масових форм словесності, а й єдиною живою формою публічної промови. Щоправда, створювалася вона латиною в монастирях, школах та

університетах. Виголошуючи проповідь, проповідник переходив на мову, якою володіла паства – італійську, французьку, іспанську тощо. Наприкінці XI ст. **Алан Лілльський** видав трактат **«Про мистецтво виголошення»**, в якому матеріал розписано за темами, потім коротко охарактеризовано слухачів (лицарі, викладачі, судді, князі, прелати, ченці, вдови, діви тощо). Автор піклується і про стрункність побудови твору:

Видатним гомілетом Заходу був **Бернард Клервоський** (1091 – 1153), аскет за поглядами й вчинками. Він, наприклад, наказав забрати всі прикраси з церков Мілана (Італія), де служив; його проповіді насичені вкрай негативним ставленням до розкоші й пишнот у богослужінні. Він боровся проти зайвих, на його думку, прикрас у церквах. Але, як не парадоксально, саме у своєму красномовстві Бернард Клервоський вражає пишнотою стилю.

Коли в XII – XIII ст. латиною було перекладено «Риторику» Аристотеля, у якій детально проаналізовано сприйняття слухача, це органічно зміцнило християнську тезу про те, що важливе не стільки мистецтво ритора, скільки вплив його промови на слухачів.

Починаючи з XIII ст., коли з'явилися в Західній Європі університети, проповіді складали та виголошували в освіченому середовищі на більш високому рівні. Щораз більше уваги почали приділяти вдосконаленню композиції ораторського твору та майстерності оратора. Новий погляд відобразився в *університетських проповідях*, більш досконалих за композицією. Стали з'являтися підручники з гомілетики. Так, у 1200 р. **Александр Ешбі** (Оксфорд) зазначає у своєму підручнику, що проповідь має базуватися на розумінні, прихильності, увазі слухача й складатися зі вступу, «розподілу», доказів та висновків.

Згодом **Фома Сольсберійський** (1210) у підручнику, який претендував на узагальнення риторичних знань і досвіду, *додає, що виступ має членуватися на шість частин: молитва про Божу допомогу, вступ до теми, формулювання теми, її розподіл, розробка виділених частин,*

висновки.

Про необхідність більш детально розробляти «основу частину» твердив **Річард Тетфордський** (1245), пропонуючи вісім її «модусів» (*додатковий розподіл, виділення причини й наслідку, міркування, виявлення чотирьох алегоричних значень, наведення текстів для підтвердження, повтор-перифраза, вживання порівнянь та метафор, ужиток етимологічних пояснень*).

Отже, проповідь «університетська» («тематична») потіснила стару *проповідь-гомлію*, орієнтовану на простолюд. Крім того, існувала значна відмінність між проповіддю латинською мовою, зверненою до вузького кола духовенства, і проповіддю народною мовою, зверненою до мирян; записували, як правило, лише проповіді першого типу з більш абстрактним змістом. Аби зацікавити слухачів, проповідник мусив використовувати як приклад життєві епізоди, оповідання про чудеса, а також притчі, що мали будь-який зміст, аби лиш вони були підставою для моральних висновків або алегоричних тлумачень.

Однак середньовічна західноєвропейська риторика не була наскрізь гомілетикою, церковною риторикою. Розвивалися судочинство, шкільна наука, суспільні відносини; вміння говорити й переконувати все більше цінувалося й поза стінами церкви. Цей процес починався непомітно, але тривав довго й увінчався визнанням риторики як панівної наукової дисципліни, яка посіла помітне місце в університетських програмах.

3. Особливості розвитку риторики в епоху Відродження

В епоху Відродження спостерігаємо суттєві зрушення в системі світогляду: В інтелектуальному житті почав утверджуватися гуманізм, який у центр Всесвіту ставить не Бога, а людину, і надає перевагу світській науці та освіченості на протипагу вченому богослов'ю. Для позначення гуманістичної освіченості був введений термін «*studia humanitatis*», який

означає: «*Старанне вивчення всього, що складає цілісність людського духу*».

Розгорнуте тлумачення цього поняття належить **Колюччо Салютаті** (1331 – 1406). Він підкреслює, що, на відміну від природничих наук, "studia humanitatis" спрямовані на пізнання не зовнішнього світу, а людського буття, і у цьому їх велика практична цінність. Вони ґрунтуються на досвіді язичницької та християнської культури й покликані формувати нову людину, здатну до добродесних вчинків, що виробляється досвідом й освітою. Риторика, на його думку, повинна стати провідником мудрості, служницею філософії, але остання не може бути до кінця зрозумілою без красномовства.

Учень К. Салютаті – **Леонардо Бруні** (1370 – 1444) у своїй праці «**Про наукові й літературні заняття**» доводив необхідність вивчення риторики для здобуття належної освіти. Він стверджував, що в ораторів можна навчитися вихвалити благодіяння й проклинати зlodіяння, підбадьорювати, переконувати, хвилювати, страшити. Хоча все це роблять і філософи, однак саме оратор може викликати гнів, милосердя, збудженість і пригніченість душі. Особливими знаряддями ораторів, на думку видатного філософа, є словесні прикраси й образність думок, що осяють промову, ніби зірки, і роблять її чарівною.

Інший відомий гуманіст **Лоренцо Валла** (1407 – 1457) хотів залучити для поновлення богослов'я риторику науку на противагу діалектиці. Він ототожнює об'єкт філософського дослідження з об'єктом риторики. Предмет риторики – це все те, що в історичній діяльності може бути виражене людською мовою.

У роботі «**Диспути про діалектику**» Лоренцо Валла відносить діалектику до риторики. Діалектик прагне навчити, а оратор – принести задоволення, переконати в необхідності праведного способу життя, здійснюючи при цьому похвалу тому, що варте похвали, і огуду тому, що на неї заслуговує.

Діалектика й риторика як одяг, який людина міняє в залежності від місця перебування.

І все ж таки існувала небезпека перетворення риторики в чисто літературне явище, що прагне досягти ідеалу мовної вишуканості. Саме це ми спостерігаємо у творчості **Ермолао Барбаро** (близько 1453 – 1493), який був автором витончених промов.

Барбаро виходив із вимоги, як зазначається в одному з його листів, запобігти розходженню між формою й змістом, що проявляється у філософів і юристів на шкоду формі. Його програма полягає в тому, щоб нещадно боротися проти таких «філософів», які намагаються відокремити філософію від красномовства. Однак згодом культ «гармонії» (узгодженість звуків, витонченість фраз, відсутність різкості) зробили його послідовним прихильником мовної витонченості. Так він приходять до розуміння перекладу як «прикрашання».

Тобто творчість Ермолао Барбаро яскраво засвідчує саме те, до чого поступово приходять розвиток риторики як мистецтва говорити витончено.

Серед теоретичних праць з риторики епохи Відродження слід відмітити «**Риторику**» німецького філолога **Філіпа Меланхтона** (1497 – 1560). Вона була перекладена російською мовою в 1620 р. з оригінальними доповненнями й використовувалась як підручник.

XV – XVI ст. – це епоха Реформації в Церкві. Поширення набувають письмові суперечки. Наприклад, відома суперечка між засновником лютеранської церкви Мартіном Лютером (1469 – 1536) і гуманістом Еразмом Роттердамським (1469 – 1536).

Італійські гуманісти епохи Відродження звертаються до забутої у середні віки античної культури. Для культури Відродження характерне живе поєднання старого й нового, єдності способу й логіки, тісний зв'язок мистецтва й науки.

В Італії процвітає **дипломатичне красномовство**, мистецтво «говорити між рядками». **Епідейктичне** (урочисте) **красномовство**

прикрашає всякі ювілеї, банкети, церемонії, до яких світська культура виявляє неабиякий інтерес, культивується *панегіричний стиль*, похвала героям, ювілярам, можновладцям, набуває поширення й *памфлетний стиль*. Успішно розвивається в цей час **академічне, судове й військове красномовство**, а світське робить сильний вплив на церковну проповідь, що нерідко наповняється філософським і навіть мирським змістом.

Таким чином, Античність і Ренесанс – це епохи, коли до риторики ставились із надзвичайною повагою. В епоху Відродження риторика посіла чільне місце серед «*studia humanitatis*». Особливо наголошується на її єдності з філософією, бо красномовство без мудрості й добродішності може бути небезпечним для людей. Інакше риторика перетворюється на суто формальну справу, що не пов'язана з істиною, моральністю, життям у цілому й не відповідає ідеалу універсальної людини.

4. Ораторське мистецтво в Європі Нового часу

Справжнього розквіту зазнало красномовство, що було зумовлено духовними полеміками часів розколу Західної церкви (Реформацією), політичними змаганнями й прагненням особистості обґрунтувати своє право на вільне життя.

Мартін Лютер (1483 – 1560) – батько Реформації, професор біблеїстики стверджував, що протестантський проповідник повинен бути освіченою людиною, щоб викладати свої ідеї й переконувати широкі маси. Його риторика поєднує правила світського та духовного красномовства: правила проповіді, судової та показової промови.

Протестантська культура вимагала добре підготовленого оратора: проповідник мусив бути освіченою людиною, вміти викладати свої ідеї, орієнтуючись на переконання широких мас, враховуючи правові аспекти ораторства. Саме тому однодумець Лютера **Філіп Меланхтон** (1497 – 1560) виступає не лише як духовний діяч Реформації, але й як автор твору «**Риторика**», яка поєднує правила світського та духовного красномовства,

тобто правила проповіді, судової та показової промови.

Католицька церква намагалася всіляко протидіяти цим процесам. У єзуїтських навчальних закладах, розрахованих на елітарну молодь, все було спрямоване на розвиток здібностей особи; тут насаджували змагальність, честолюбство й усвідомлення цінності власного «я». Католицизм висунув блискучих проповідників, що будували свої риторичні твори в новому, філософськи ускладненому стилі *бароко*, беручи на озброєння досвід як літератури античності та Відродження, так і традиційні церковні засади (**Бальтасар Грасіан в Іспанії, Петро Скарга в Польщі** тощо). Стиль їхніх риторичних творів ряснів не лише цитатами зі Святого Письма, але й прикладами з художньої літератури та язичницької міфології, посиленням на досягнення науки тощо.

У цей період виділяється кілька творів, які акумулюють риторичний досвід Європи. Це – написані латиною книги голландця **Герхарда Фосса** («Риторичний коментар, або Настанова ораторам», «Риторичне мистецтво»), твір англійця **Генрі Пічема** «Сад красномовства» та ін.

Процес «обмирщення» проповіді в епоху Просвітництва, особливо в протестантизмі у XVIII ст., доходить до апогею. У протестантському богослов'ї Німеччини виник напрям, який вимагав від гомілета заміни проповіді християнського вчення вільною філософією.

Одночасно в епоху Просвітництва увага суспільства остаточно переключається з кафедри церковного проповідника на трибуну політичного оратора чи в судову залу. Показовим є вплив філософії.

Один із засновників філософії Нового часу – англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626) – писав, що риторика, як і логіка, – це наука наук, отже, її слід вивчати на високому рівні. Головне, на що спирається філософія Нового часу – це людський розум. А призначення риторики, на думку Ф. Бекона, якраз і полягає в тому, щоб настанови розуму передавати волі, аби збудити її для виконання потрібних дій. Відповідно, аргументи й

засоби переконання, що використовуються в риториці, повинні змінюватися залежно від характеру аудиторії.

У цілому для представників філософії Нового часу характерним було встановлення й обґрунтування тих способів доведення, які переважно використовуються в математичних науках. Показовою в цьому плані є робота французького філософа **Блеза Паскаля** (1623 – 1662) «**Про геометричний розум і про мистецтво переконувати**», у якій мистецтво переконання він розглядає як сукупність методично вивіrenих процедур, що складаються із дефініцій термінів, аксіом, доведення.

Серед теоретиків ораторського мистецтва цього періоду слід відмітити творчий доробок відомого німецького філософа **Артура Шопенгауера** (1788 – 1860). Він займався зокрема мистецтвом суперечки (еристикою). У роботі «**Еристика, або мистецтво сперечатися**» він розглядає суперечку як основний тип комунікації, метою якої завжди є не просто відстоювання своєї думки, переконання співрозмовника в її слушності, а саме перемога. Головна мета еристичної діалектики полягає у вдосконаленні техніки суперечки.

Особливо вплинула на розвиток красномовства в Європі буржуазно-демократична революція у Франції, яка сприяла розвитку усіх жанрів красномовства. Вона завжди ставить за мету мобілізацію широких верств суспільства, залучення їх до полеміки, публіцистики. Демократизація життя в Західній Європі підняла хвилю політичних полемік. Залишили помітний слід в історії такі політичні оратори революційної Франції XVIII ст., як Марат, Робесп'єр, Мірабо, Дантон та ін., які «озвучили» ідеї філософів Просвітництва – Вольтера, Руссо, Дідро та ін.

Жан-Поль Марат (1743 – 1793) – майстер політичних дискусій, який уміло розкривав реальні політичні мотиви, що стояли за софізмами ораторів. Його промови вирізнялися відвертістю та ясністю. Активно застосовував риторичні запитання, що чітко виражали задум. Найбільш відомим є твір «**Кайдани рабства**», спрямований проти абсолютизму.

Робесп'єр (1758 – 1794) – політичний оратор, адвокат і державний діяч. Промови Робесп'єра переконливі та емоційні. Він у своїх виступах звинувачує короля, використовуючи аналогії, порівняння, образність, що сприяє чіткому та виразному висловленню думок.

У цей час (XVIII ст.) з'являються узагальнюючі праці з риторики: Г. Хоума, Х. Блера, П.-А. Лагарпа, Дж. Кемпбелла. Процес злиття риторики з постикою досягає апогею. До початку XIX ст. історики науки фіксують занепад риторики.

Зі стабілізацією суспільного життя в другій половині XIX ст. постає дедалі більша потреба в риторичі. Проте у XIX ст. нічого суттєвого в цій галузі створено не було, видавалися тільки посібники, підготовлені згідно з канонами античної риторики.

Суспільно-політичні процеси в Європі XIX ст. спричинили суттєві реформи в усіх сферах життя. Наприклад, запровадження суду присяжних та розвиток адвокатури зумовили зростання ролі юридичного красномовства, яке посіло помітне місце в суспільстві, що поступово звільнялося від архаїчних норм політичного життя, розвивало юстицію, засновану на засадах римського права, яке сповідувало принцип святенності приватної власності та недоторканості особи.

Так, у Росії широку популярність здобувають видатні судові оратори, які мають великий вплив на розвиток цієї галузі красномовства взагалі: **Н. Карабчевський, Ф. Плєвако, П. Александров, С. Андрєєвський, О. Коні** та ін. У період піднесення освіти та університетської науки, визначилися такі популярні академічні лектори, як **Т. Грановський, Д. Менделєєв, В. Ключевський, К. Тімірязєв** та ін.

Динамізація політичного життя в Росії другої половини XIX – поч. XX ст. породжує феномен багатоаспектного політичного красномовства – досить пригадати імена діячів російської революції: **О. Керенського, Л. Троцького, В. Леніна** та ін. Характерно, що революційна стихія пробуджує інтерес до риторики як такої (утворення в Петрограді у 1918 р.

Інституту живого слова, в якому було розпочато наукову розробку теорії красномовства, теорії суперечки тощо); з утвердженням тоталітаризму (аж до 80-х років ХХ ст.) на тлі наростаючої безгласності інтерес до риторики занепадав, натомість щораз більше уваги стали приділяти стилістиці та культурі мовлення.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. загальний рівень риторики помітно знижується; спостерігається хіба що піднесення академічного красномовства, хоча в цілому ХХ ст. нічим не збагатило елоквенцію, особливо в тоталітарних державах, в т.ч. і в колишньому СРСР. Тоталітарні режими не сприяли ані розвою думки, ані пошуку способів її втілення у вишуканому слові. Риторика трактували як беззмістовну пишноту вислову. Її перестали викладати у вузах та школах; у філологічній освіті її поглинула теорія літератури (наприклад, учення про стилістичні фігури стало частиною поетики поряд з ученням про тропи). Криза ця не торкнулася хіба що церковної риторики, хоча й вона особливих висот не сягнула.

На Заході проповідники часто вдавалися до модернізуючих прийомів, які часом руйнували традиції гомілетики; в лоні ж «церкви мовчання» (СРСР) консервувалися досить архаїчні аспекти. Особливого занепаду зазнало суспільно-побутове красномовство: люди часом боялися й натяку на вільне слово (процвітали хіба що грузинські застільні тости). Висміяна в популярному романі «12 стільців» Еллочка-людодітка з її словником на 30 позицій стає печальним символом епохи. Одночасно відбувався неухильний наступ табуваної лексики, кримінального аргю. Поширення сленгу з одного боку, було зумовлене тим, що в таборах і тюрмах та концтаборах перебувала велика кількість людей; з іншого – він символізував вивільнення особистості від диктату суспільства. Але встановлення відмінного від повсякденного мовлення кола понять та лексику вступило в конфлікт із системою мовлення, яка не визнавала ніяких законів і суспільних норм. Водночас видавалося немало практичних посібників, адресованих пропагандистам офіційної ідеології,

які створювали віртуальний світ офіціозу.

Натомість у західному світі інтерес до риторики зростав. Розвиток індивідуалізму, змагання особистостей, політичних структур, релігійних груп тощо вимагали відповідного риторичного втілення та оздоблення програм, позицій, думок.

З розвитком масових комунікацій змінюється техніка мовлення, з'являються нові технологічні матеріали й можливості. У масовій інформації поряд з написаним використовують живе слово, але обмежується можливість діалогу зі слухачем – саме оратор, диктор, пропагандист монологічно впливають на аудиторію, що порушує рівновагу, необхідну в діалозі. Слухач або читач може хіба що писати листи на радіо, телебачення чи до газети або телефонувати до них.

Сьогоднішнє суспільство все ж помітно відрізняється від аудиторії попередніх десятиліть завдяки загальному й невинному зростанню культурно-освітнього рівня людей. Культивується орієнтація на аудиторію, доступність цінується більше, ніж самовираження оратора.

Сучасна риторика прагне не стільки переконати, скільки знайти максимально ефективний алгоритм спілкування. Принцип зворотного зв'язку, з точки зору якого будь-яка система, де панує лише монолог, а можливості діалогу пригнічені, приречена на загибель, стає центральним і в риториці.

Одночасно в сьогоднішньому світі діалог стає основою культурного життя взагалі. Предметом неабиякої уваги є не тільки текст, а й дискурс (атмосфера спілкування, підтекст, що виникає під час виголошення тексту, очікування невимовленого). Концепції дискурсивної риторики займають помітне місце у відповідних підручниках. На перший план у них виступає аргументація. Тобто йдеться не стільки про вивчення прийомів впливу на аудиторію, скільки про вміння використовувати ситуацію, знати, як оволодіти увагою співбесідника й досягти свого. Практичні життєві проблеми та пошуки їх точного філологічного вираження виступають на

перший план. Дослідженням цих проблем займається лінгвопрагматика.

Деякі автори говорять навіть про сучасну риторичку як оновлену риторичку – *неориторичку*, найвизначнішими представниками якої є **Р. Барт, Х. Перельман, К. Варга**. Інколи твердять про нову риторичку як про *філологічну*, яка пов'язана здебільшого з аналізом текстів.

По суті, риторика сьогодні стає відгалуженням семіотики (науки про різні системи знаків, які використовують для передавання інформації). Напрямами оновлення риторички є: вивчення засобів оптимальної побудови тексту; його функціонування в різноманітних сферах мовлення; стилістичних систем, серед яких функціонує риторичний текст. Поряд із суто лінгвістичними проблемами велика увага приділяється практиці мовного спілкування (усного й писемного), редагування тексту тощо.

Передусім неориторика прагне досягнути основи мовленнєвої діяльності людини, яку нерідко зумовлюють професійні обставини: людина реалізує себе як ритор в певних межах, окреслених сферою виступу (наприклад, адвокатська промова). Велике значення має тут емоційне забарвлення промови: переконання здійснюється переважно не логічними, а емоційно-психологічними засобами, з урахуванням особливостей співбесідника та аудиторії.

Неориторика орієнтує на вивчення мовного етикету суспільства, різноманітних мовних кліше, усталених формул. Стандартні ситуації спілкування дуже відмінні не лише у різних народів, а й на певних етапах розвитку одного й того ж суспільства. Навіть привітання може звучати й, відповідно, сприйматися по-різному, коли оратор та аудиторія належать до різних верств.

Отже, стародавня наука риторика демонструє невичерпність своїх можливостей і безперечну необхідність для сучасного суспільства, оскільки, відродивши найкращі традиції класичного мистецтва красномовства, все ж таки відрізняється від нього. Неориторика прагне не стільки переконати, скільки знайти максимально ефективний алгоритм

спілкування, яке має вигляд діалогу. Крім того, вона вивчає не тільки текст, але й дискурс, тобто атмосферу спілкування, підтекст, що виникає під час проголошення тексту.

5. Розвиток ораторського мистецтва в Україні.

Витоки давньоукраїнського красномовства (Київська Русь)

Київська Русь швидко увійшла в коло європейських країн одразу після прийняття християнства й аж до татарської навали була однією з найрозвиненіших країн тогочасної Європи. За часів Ярослава Мудрого Київ стає міжнародним духовно-культурним центром.

Про дохристиянський період давньоукраїнського красномовства можна робити хіба що гіпотетичні висновки. У найдавніших фольклорних творах зафіксовано промови, з якими князі зверталися до дружинників, до іноземних послів та власного народу. Відомо, що існувало судове красномовство. Щоправда, коли довести правоту було неможливо, з відчаю людина хапалася за розпечене залізо (т.зв. «Божий суд» – вважалося, що той, хто говорить правду, ушкоджений не буде).

Язичництво на праукраїнських теренах не дозріло до створення власної розвиненої міфології, тим паче – до втілення її в літературі та мистецтві, які одразу ж почалися як християнські, що позначилося на духовності українського народу та його культурі. Ораторське мистецтво Київська Русь пізнала з кращих зразків візантійської літератури та літератур південних слов'ян, що формувалися під візантійським впливом, а там, як відомо, існувала струнка й розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики.

Вчені, які займалися дослідженням риторики, виділяють у риторичі Київської Русі, так само, як у візантійській, два основних піджанри: **дидактичний** (повчальний) та **панегіричний** (урочистий). Проте слід зазначити, що в той час усяка промова (проповідь, повчання, похвала тощо), по суті, називалася **словом**.

Слово, що мовилося до народу у важливих ситуаціях, увійшло в ужиток як своєрідний жанр. Одночасно «словом» стали називати й церковну проповідь. Згодом саме «словом» назве свій напівриторичний, напівпоетичний твір невідомий автор славетного шедевра – «Слова про Ігорів похід». Риторичний за своєю природою й жанр *житія* святого, хоча йому притаманні елементи наївної художності. Першим із власне українських було житіє князів Бориса й Гліба (XI ст.).

Першим великим християнським проповідником у Київській Русі був митрополит **Іларіон**. Виявляючи традиційну в Київській державі любов до гарного Слова, Іларіон свою урочисту проповідь, виголошену в 1049 р. у храмі Святої Софії в Києві в присутності княжого роду й киян, називає **«Словом про закон і благодать»**. У цьому творі виявився високий духовний талант Іларіона, володіння складними фігурами візантійської риторики, пишномовство та своя оригінальна архітектоніка проповіді: вступ, звертання, пояснення (іудейська віра закон, а християнська благодать), воздання хвали Володимирі за хрещення Русі, Ярославу Мудрому – за розквіт рідної землі. «Слово...» сповнене символами, високими епітетами, паралелізмом антитез, оригінальними метафорами. Протиставлення Старого й Нового Завітів виразилося через антитези образів: Старий Завіт – місяць, Новий Завіт – сонце, Старий Завіт – тінь, Новий Завіт – світло, Старий Завіт – нічний холод, Новий Завіт – сонячне тепло, закон – благодать: *«Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла. Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося. Се ж бо й ми вже з усіма християнами славимо Святу Трійцю. У пустинній бо й пересохлій землі нашій, висушеній ідольським жаром, зненацька забило джерело євангельське, напуваючи всю землю нашу... і слово євангельське землю нашу осіяло. Пастухи словесних овець Христових, єпископи, стали перед святим олтарем, жертву безкровну возносячи»*.

З того, як побудоване «Слово про закон и благодать», які тропи й стилістичні фігури використано, можна судити про те, що вже були відомі київським авторам секрети античної риторики, очевидно, через переклади грецької богослужбової літератури. Одночасно можна стверджувати й те, що наші предки вже мали самобутній розвинений поетичний фольклор, свою традиційну тропіку. «Слово...» Іларіона читалося по церквах у день пам'яті Святого Володимира.

До найдавніших пам'яток періоду Київської Русі належать «**Ізборники Святослава**» 1073 р. і 1076 р. Зміст їх енциклопедичний: статті церковно-догматичного, філософського, історичного, календарного характеру, повчання тощо.

Хоча основна частина «Ізборників» є перекладною, проте вони відзначаються високою художністю (призначені для світської еліти) та стилізацією до східнослов'янського, зокрема київського, мовного ґрунту: «**Слово про читання книг**», «**Слово одного батька до свого сина**», «**Поради для заможних**», «**Стословець**», «**Яка має бути людина**» та ін. Тексти сповнені риторичними фігурами, прислів'ями, мудрими сентенціями, що стали чи могли стати афоризмами. Наприклад:

- ногами ступай тихо, а духом хутко до воріт небесних;

- радість цього світу плачем кінчається, як можна бачити в світі цьому на двох сусідах: у цих відправляють весілля, у тих за мерцем плачуть;

- матір'ю злого є лінощі;

- не той багатий, хто багато має, а той, хто небагато потребує.

Уже на той час суворо засуджувалася пиятика:

- сміливого робить боягузом, чистого розпусником, правди не знає, розум віднімає, і як вода вогонь, так безмірне життя мед розум згашує...

До проповідників та письменників давньоукраїнської доби належав і князь **Володимир Мономах** (1053 – 1125 рр.). Його «**Повчання**», звернені до власних дітей і молоді, а також молитви та лист до князя Олега

Святославича не втратили актуальності й нині, тому що в них сформульовані основні засади не стільки княжої, скільки народної моралі, про що свідчать такі поради з «Повчанья»:

«...Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас... Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його... Старих шануйте, як отця, а молодих – як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться ... щоб не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає й тіло...».

Глибока мудрість, точність і стислість виразу, мовне вміння зробили ці вислови афористичними. Вони свідчать про появу нового, живомовного народного начала у вітчизняній риторичній мові.

До найвизначніших проповідників-ораторів належить і єпископ із Турова **Кирило Туровський** (1130 – 1182 рр.). Він є автором численних слів, повчань, послань, молитов, володів надзвичайним ораторським і поетичним талантом, за що у народі був прозваний другим Златоустом. У проповідях використовував яскраві образні засоби: епітети, метафори, паралельні порівняння, антитези, які, безперечно, збагачували давню українську книжну мову. Про характер образності творів Кирила Туровського дають уявлення такі рядки з його проповіді **«Слово в новий тиждень після Пасхи»**: *«... сьогодні весна красується, оживляючи земне єство, і бурхливі вітри, повіваючи, плоди множать, і земля, насіння живлячи, зелену траву родить. Весна бо красна є віра Христова, яка хрещенням одроджує людське єство...».*

Кирило Туровський був не тільки оратором та письменником, а й учителем риторики, радив бути уважним до слова, шукати відповідні слова у рідній мові для прикрашання достойних діянь. Основним його стилістичним прийомом була ритмізована антитеза, зокрема

протиставлення божої й людської природи в образі Христа: *«Пан наш Ісус Христос розп'ятий, як людина, – але як Бог – сонце затьмарив, місяць зробив кривавим, і було темно по всій землі Як людина, він крикнув та віддав дух, – але як Бог – струсив землю, і каміння розпалося»*.

Природно, що давньокиївська культура багато що запозичує з візантійської, в тому числі й засади риторики та гомілетики. В основному це прийоми духовного красномовства, біблієзованого типу, й навіть князівські промови та настанови в старих книжках передано тим стилем.

Українське красномовство в XIII-XVII ст.

Доля київської риторики після втрати національної державності була непростюю. Після татаро-монгольської навали в XIII ст. історичні шляхи східних слов'ян остаточно розійшлися. Майбутня Росія – північно-східна Русь – опинилася під ігом монголів, поступово переймаючи азійські звичаї й формуючи при безпосередній участі монголів тиранічну монархію. Правобережну Україну, а згодом і Галичину, загарбала Польсько-Литовська держава. Спершу, в складі самого лише Литовського князівства, українська словесність була провідником цивілізації в напів'язичницькому краї: наприклад, статут князівства Литовського в XIV ст. написано староукраїнською мовою. У Литві поширювалося православ'я. Але після одруження князя Литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою Литву було окатоличено й православну українську культуру почали витісняти.

Та церковне красномовство київського гатунку довго не втрачало свого високого рівня. Одним з найяскравіших його прикладів є «слова» єпископа **Серапіона Володимирського**, виголошені в годину татарської навали в Дмитрівському соборі в місті Володимир, де владика Серапіон перебував на кафедрі всього один рік (до смерті), переїхавши сюди з Києва. Але за цей рік він створив високі зразки трагічного гомілетичного стилю, які навіки увійшли до скарбниці давньоукраїнської риторики. Знамення майбутніх нещасть – сонячне й місячне затемнення, що були в Києві у 1230

р., – голод та війну Серапіон пояснює як кару Божу за гріхи, закликаючи до покаяння.

Монгольська руйнація культури не була тотальною, оскільки монголи прагнули більше налякати підкорені ними народи, ніж їх знищити, до того ж, у ті часи серед монголів було чимало християн-несторіан (єресь, що вийшла з Візантії й поширилася серед кочівників Азії). Більше того, монголи не брали податків з монастирів і церковних земель.

Складнішою була ситуація в складі Речі Посполитої, де взяли курс на поглинання візантійсько-православної традиції західним типом культури. Але водночас українство дістало більше змоги прилучитися до західних досягнень, критично їх оцінити й використати, ніж їхні північно-східні сусіди під монгольським ігом, приречені на фіксацію старих візантійських канонів. Усе це повною мірою поширювалося й на риторику.

Однак ситуація ускладнювалася численними втратами культурних кадрів. Після монголів вага Києва на якийсь час падає, адміністративний центр помалу переходить на північ, до Москви.

Складним було питання щодо церковної унії в Україні (Берестейська, 1596). Частина української церкви, зберігши східний обряд, пристала до Риму у сфері догматичній (греко-католики). Проте й там, і тут спостерігалось прагнення зберегти давньоруські традиції, розвинути національну культуру. Ситуація була дуже складною, тим паче, що проповіді й церковну літературу тоді творили люди, які шукали істини, не завжди чітко знаючи, де вона. Такою була доля видатного літератора епохи **Мелетія Смотрицького** (1592 – 1633), автора однієї з перших слов'янських «**Граматики**», блискучого стиліста. Почавши з палкої оборони Православ'я («Тренос» – плач української церкви, покинутої своїми дітьми), він на схилку життя став уніатом.

Але подібні пошуки стимулювали розвиток *полемічної літератури* (І. Вишенський, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, Л. Зизаній, З. Копистенський, Л. Баранович, Й. Галятовський та ін.). На тлі блискучої

барокової культури Римської Церкви звичаї та мистецтво візантійської традиції в умовах нестатків та культурного пригнічення виглядали старосвітськими, архаїчними. В Україні домінуючим стає стиль *бароко*.

Риторичу включили в програми навчання в Україні саме в ту пору, коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. В ту пору Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: вивчення риторичи стало засобом піднесення духовної активності народу.

Духовне життя України будувалося на полемічності ще й тому, що до дискусії між православними й католиками додалася інтенсивна течія протестантизму, що палко обороняв власні позиції.

В Україні в XVI – XVIII ст.) виникають *братства*, які ставлять за мету оборону православної віри та культури. Православні братства, зокрема, започатковували школи та книжність (особливо відзначаються Київське, Львівське та Луцьке братства); вони були відкриті для дітей з усіх верств населення. У *братських школах* інтенсивно вивчали риторичу, бо була потреба в обороні православ'я, у боротьбі за душі людей. Наприклад, в Київській братській школі (в стінах якої перебували ректорами такі видатні риторичи, як І. Борецький, К. Сакович та М. Смотрицький) риторича та піїтика посідали почесне місце серед філологічних дисциплін. Цікаво й те, що І. Борецький спершу був ректором Львівської братської школи, взагалі першої в Україні, і переніс свій досвід на терени київської освіти. Про те, що подібні явища спостерігаються по всій Україні, свідчить високий рівень вивчення риторичи в Острозькій Академії (тут працював такий видатний філолог, як Г. Смотрицький), в Луцькій братській школі та ін. Ця традиція тривала аж до XVIII ст. Певне місце займала риторича й в програмах *гільдійських шкіл*, що відкривалися купецькими об'єднаннями.

Важко переоцінити роль князя **Костянтина Острозького**, що у своєму

замку в Острозі заснував навчальний заклад, видавництво, центр полемічного письменства (зокрема, тут вперше в східнослов'янських землях видано церковнослов'янською мовою повний текст Святого Письма, т.зв. Острозьку Біблію).

Східний клірик Павло Алепський, подорожуючи в середині XVII ст. по Україні, захоплювався високим рівнем тутешньої культури, освіти, особливостями національного характеру.

Хоча в цей час намітилося й певне прагнення до секуляризації літератури (звільнення її від церковного впливу), вона в основному залишається *церковною риторикою* (полемічний та філософський трактат, проповідь тощо).

Риторика епохи бароко культивує витончену алегоричність, риторичні й художні ефекти, поєднання пишноти стилю з думкою про «марноту світу цього». Ораторсько-проповідницька проза продовжує традиційно тлумачити Святе Письмо, догматику й моральні норми, проте вона збагачується переживаннями актуальних соціально-політичних проблем. Особливо це помітно в «*словах*», що називаються також «*казання*», які писали **Л. Баранович** («Мечь духовний»), **Й. Галятовський** (Ключь разумения), **С. Яворський** («Венець Христовь»), **А. Радивіловський** («Огородокъ Маріи Богородицы») та ін.

Київська школа риторики (XVII-XVIII ст.)

Велику роль у розвитку української культури в XVII ст. відіграв митрополит Київський **Петро Могила**, який на основі Київської братської школи заснував Академію, що не поступалася тодішнім західноєвропейським університетам, а також започаткував літературу й мистецтво нового, барокового стилю, оновивши мову церковної пропаганди. В Академії вивчення риторики входило до програм найвищого освітнього рівня поряд із богослов'ям, філософією та поетикою.

У київських архівах (Києво-Могилянська академія) зберігається 127

друкованих та 183 рукописних підручники, створені латиною, як це було прийнято в тогочасній світовій науці.

Найбільш видатною та характерною постаттю в цій сфері був, безперечно, ректор Києво-Могилянської академії **Йоанікій Галятовський** (1688 р.). Його риторичний твір «**Ключ розуміння**» став першим друкованим посібником з гомілетики, куди увійшли вибрані проповіді автора. У них утілено просвітницьке прагнення популяризувати досягнення сучасної науки.

Найвідоміші праці київських ораторів:

- Й. Кононович – Горбацький – «Оратор могилянський...» (1735 р.);
- І. Кроковський «Комора Тулліанського красномовства» (1683 р.);
- І. Валявський «Ритор український» (1689 р.);
- П. Калачинський «Комора ораторського мистецтва» (1691р.).

Одним з найвидатніших професорів риторики Києво-Могилянської академії з 1706 р. був **Феофан Прокопович** (1677 – 1736 рр.):

Головна праця Ф. Прокоповича «**Про риторичне мистецтво**» складається з 10 книг:

- Кн. 1. Подає загальні вступні настанови, історію й джерела риторики.
- Кн. 2. Про підбір доказів і про ампліфікацію.
- Кн. 3. Про розташування матеріалу.
- Кн. 4. Про мовно-стилістичне оформлення промов.
- Кн. 5. Про трактування почуттів.
- Кн. 6. Про метод писання історії і про листи.
- Кн. 7. Про судовий і дорадчий роди промов.
- Кн. 8. Про епідейктичний, або прикрашувальний, рід промови.
- Кн. 9. Про священне красномовство (гомілетику).
- Кн. 10. Про пам'ять і виголошування.

Риторика за Ф. Прокоповичем – це вміння добре говорити; мета оратора – переконувати мовою; завдання оратора – складати переконуючі промови.

У цілому концепція риторики Ф. Прокоповича прагне певним чином поєднати традиції Аристотеля та Квінтіліана. Водночас Ф. Прокопович наполягав на національній користі красномовства, бо риторика, на його переконання, – це захист інтересів країни, її авторитету, увічнення її історії, захист православної віри, уславлення державців, заохочення молоді до подвигів.

Інші київські риторики XVII – XVIII ст. наслідують в основному ті ж принципи. Їх прийнято поділяти на *загальні*, що викладають основні принципи красномовства, *конкретні*, що стосуються «професійного» моменту, та *прикладні*, які навчають практичним прийомам елоквенції.

Певне узагальнення східнослов'янська риторика XVIII ст. знаходимо у працях **Михайла Ломоносова**, учня Ф. Прокоповича, який учився в Києво-Могилянській Академії. Він вважав, що для опанування цією наукою потрібно врахувати п'ять моментів: природний талант, ерудицію, наслідування майстрів, вправи у творах, знання інших наук.

Українське риторичне слово XIX до наших днів

Пригніченість українського національного життя в складі Російської та Австро-Угорської монархій не сприяла розвитку українського красномовства, а мовами освіти, церкви, юриспруденції були російська, німецька, польська або церковнослов'янська.

У Східній Україні майже цілковито запанувала російська мова. Коли юний І. Нечуй-Левицький в часи свого навчання вживав українське слово, він мусив день ходити з дошкою на шиї, на якій було написано: «употребляет мужицкие слова». Та водночас такі видатні вчені, як М. Максимович та М. Погодін, довели, що українська мова не є діалектом, що це самостійна, добре розвинена мова. Однак після циркуляра Валуєва 1863 р., в якому стверджувалося, що «никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может» розвиток українського ораторства загальмувався.

Не кращим було становище й в Західній Україні.

Майже вся інтелігенція в Галичині вживала вдома польську мову. Священники навіть проповіді до народу проголошували польською мовою. Діти змалечку вчилися з польської книжки й рідну мову пізнавали хіба тільки від селян. Проте життя висувало й непересічні особистості, які продемонстрували зростання української національної самосвідомості й, певного мірою, пробудження українського риторичного слова. Цікавою постаттю є, наприклад, **Г. Яхимович**, видатний *церковний* та *політичний оратор* першої половини XIX ст., професор богослов'я, львівський митрополит, посол до Віденського парламенту, один із засновників Головної Руської Ради у Львові (1848). У маніфесті цієї організації було яскраво змальовано прагнення українства до політичного самовизначення; він закінчувався гаслом «Будьмо тим, чим бути можемо й повинні. Будьмо народом» Г. Яхимович залишився в історії української риторики як автор численних проповідей.

Пожвавлення суспільного життя в Росії та Україні після відміни кріпацтва спричинилося до піднесення ролі риторики, зокрема, у сфері *судового красномовства*. Судова реформа 1864 р. в Росії сприяла гласності суду, запровадженню інституту присяжних і, звичайно, певному розвитку судової риторики (переважно російськомовної).

Західна Україна, що перебувала тоді на правах культурно- національної автономії, запровадженої Віднем, сміливіше підносила українське слово – тут воно не було заборонено, як в Російській імперії. Освічені західні українці вільно володіли німецькою й іншими мовами Європи. Достатньо пригадати блискучі виступи І. Франка в австрійському суді.

Серед українських знавців риторики XIX ст. виділяється **К. Зелененький**, який викладав в Рішельєвському ліцеї в Одесі й написав кілька посібників, які перевидавалися й у XX ст.

Академічне красномовство в Україні, хоча й не рідною мовою, у XIX ст. набувало сили. Визначними професорами-лекторами були **М. Максимович**, перший ректор Київського університету, **В. Антонович**,

професор цього ж університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця. Відомим ученим-лектором та публіцистом був **М. Драгоманов**, громадський діяч, один із батьків української національної ідеї. Він читав лекції в гімназії, в Київському та Софійському університетах. Був одним із засновників учительських курсів для українських народних шкіл, ініціатором створення українськомовних підручників.

На рубежі XIX – XX ст. в Україні з'являється ряд яскравих та популярних *політичних* пропагандистів. Серед них виділяється **М. Міхновський**, адвокат та політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії. Написані ним для партії «Програма» та «Десять заповідей» стали помітним явищем політичного життя. Одночасно він був відомий як талановитий судовий оратор на політичних процесах.

Популярним був публіцист, політик та літературознавець **С. Єфремов**, заступник голови Центральної Ради, який широко обґрунтовував українську національну ідею.

Особливим авторитетом користувався **М. Грушевський**, провідний діяч держави та національної освіти, вчений та публіцист. Грушевський відомий також як політичний оратор, який заслужено вважається одним з батьків української нації.

Українське *судове красномовство* XIX – XX ст. знає також імена **М. Карабчевського**, талант якого розгорнувся на теренах Петербурзької юстиції. Уже в радянські часи набули ваги імена **М. Криленка**, державного обвинувача за сталінських часів, та **Р. Руденка**, головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі.

Загалом треба сказати, що 20 – 30-ті роки XX ст. – це трагічна епоха. З одного боку, це пора піднесення національної самосвідомості українців, буяння духовної та мистецької культури краю, розвій найрізноманітніших шкіл та течій в літературі та мистецтві. З іншого боку, цей національний

ренесанс був приречений на загибель поступовою, плановою русифікацією України. У цих умовах годі було й сподіватися на будь-який розвиток української риторики.

Друга світова війна й післявоєнні репресії щодо українців не залишили ніяких надій на розвиток вільного українського слова. Це не означає, проте, що зони офіційної риторики й офіційної пропаганди звузилися. З 1945 р. працює українське радіо, яке входить практично в кожну сім'ю. З 1951 р. розгортає діяльність українське телебачення; першу його програму дивиться 94 % населення. Та з часом згортається й українська мова й культивується напіврусифікований, вихолощений варіант української ораторської мови в газетярстві, радіо, телебаченні.

Новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. В умовах реальної багатопартійності забувало *політичне красномовство*; частиною нашого життя стали дебати у Верховній Раді. Вивільнення духовного пошуку призвело до оновлення древньої церковної *гомілетики*, полеміка між представниками різних релігійних конфесій набуває широкого резонансу. Нечувано зростає популярність *юридичної освіти*, відкриваються нові юридичні навчальні заклади, в програмах яких риторика займає помітне місце. Не бракує дотепного й гострого слова в нашому побуті: люди після десятиліть мовчання почали призвичаюватися до вільного виразу своїх думок та почуттів. Рупором цієї активності виступають численні газети та журнали, зросла кількість радіо- та телепрограм. Щоправда, вибух словесної енергії часом супроводжується й девальвацією слова, й пониженням культури мовлення, загостренням конфліктних ситуацій. Проте сьогоднішня Україна, безумовно, вступає в смугу нового життя, головною ознакою якого буде розвиток ораторського мистецтва, володіння навичками на сьогоднішній день є необхідною умовою сучасного фахівця в будь-якій сфері.